

SA EXAM PAPERS

YOUR LEADING PAST YEAR EXAM PAPER
PORTAL

Visit SA Exam Papers

www.saexampapers.co.za

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA VUNHARHU (P3)

NYENYANYANA/NYENYANKULU 2017

MEMORANDAMU

TIMARAKA: 100

Memorandamu leyi yi na tipheji ta15.

RHUBIRIKI: XITSALWANA [50 WA TIMARAKA]**XIYA:**

- Tirhisa rhubiriki minkarhi hinkwayo loko u koreketa xitsalwana xa vutumbuluxi (Papila ra vu3, XIYENGE XA A).
- Timaraka to sukela eka 0 kufikela eka 50 ti avanyisiwile hi tinhlamuselo ta 5 ta vuswikoti.
- Eka swilaveko swa Vundzeni, Ririmi na Xitayili, nhlamuselo yin'wana na yin'wana ya vuswikoti eka leta ntlhanu yi avanyisiwile hi swiyimo swimbirhi: xa le henhla na xa le hansi xikan'we na maavelo lawa ya tirhisiwaka ya timaraka.
- Xivumbeko a xi khumbeki hi xiyimo xa le henhla na xa le hansi.

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50]

Swiyenge		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
		28–30	22–24	16–18	10–12	4–6
VUNDZENI & MAKUNGUHATELO (Mahlamulelo na miehleketo) Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Ndzemuko wa xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu TIMARAKA TA 30	Xiyimo xa le henhla	-Mahlamulelo yo hlawuleka/lama tlhonthaka miehleketo na ku hundzisa eka leswi languteriweke -Miehleketo ya vutlhari, leyi tlhonthaka miehleketo naswona leyi vupfeke -Mahungu ya veketeriwe hi ndlela yo hlawuleka naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) ku katsa manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama vumbiweke kahle swinene -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa naswona yi kombisa vumbhoni byo va yi vupfile -Mahungu ya veketeriwe kahle swinene naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama amukelekaka -Miehleketo leyi nga na nkhlulukelano na ku khorwisa -Mahungu ya veketeriwe kahle naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo ma na nkhlulukelano kun'wana -Miehleketo a yi twisiseki naswona a yi kombisi vutitumbuluxeri -Ku na vumbhoni byitsongo bya maveketelelo na nkhlulukelano wa mahungu	-Mahlamulelo yo huhulula -Miehleketo yo hlanganahlangana yo va yi nga kongomisi mhaka -Mahungu yo huhulula no vuyeleriwa -Mahungu a ya veketeriwangi kahle naswona ya hava nkhlulukelano

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50] (ku yisa emahlweni)

Swiyenge		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
		25–27	19–21	13–15	7–9	0–3
	Xiyimo xa le hansi	-Mahlamulelo ya xiyimo xa le henhla kambe lama nga riki na swihlawulekiso swa xitsalwana xo hlawuleka no tlhontlha miehleketo -Miehleketo ya vutlhari no vupfa -Mahungu ya veketeriwe hi ndlela ya vutshila naswona ku na nkhlukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama vumbiweke kahle -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa -Mahungu ya veketeriwe kahle naswona ku na nkhlukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama amukelekaka kambe hungu a ri hlamuseriwangi ri twisiseka swinene -Miehleketo yi na nkhlukelano lowu eneleke na ku khorwisa -Mahungu ya veketeriwe kahlenyana naswona ku na nkhlukelanonyana (nhlanganonyana) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo hakanyingi a hi lama faneleke -Miehleketo yi tala ku va leyi nga hlanganangiki na ku hlanganahlangana -Ku hava vumbhoni lebyi kombisaka maveketelelo lamanene na nkhlukelano wa mahungu	-A nga kalangi a ringeta ku angula ku ya hi nhlokomhaka -Miehleketo hi leyi yi nga fanelangiki naswona a yi fambelani nakatsongo na nhlokomhaka -A yi na nkongomo naswona yi pfuvapfuekile

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50] (ku yisa emahlweni)

Swiyenge		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo, nkucetelo, vundzeni na mahlawulelo ya marito Matirhiselo ya ririmi na swiaki na milawu ya rona, mahikahatelo, ntivoririmi na mapeletelo	Xiyimo xa le henhla	14–15 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Vutitshembi eka ku tirhisa ririmi naswona hi ndlela yo hlawuleka no tsakisa -Xi koka rinoko naswona xi na thoni leyinene no tlhavula -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi tali ku va kona -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila swinene	11–12 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana kahle na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi hi leri faneleke naswona thoni leyi tirhisiweke hi leyi faneleke minkarhi hinkwayo -Swihoxo swa ntivoririmi na mahikahatelo a swi talangi -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila	8–9 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi ri tirhisiwile hi mfanelo ku hlamusela mahungu -Thoni hi leyi faneleke -Ku tirhisiwile ririmi ro tlhavula ku tiyisisa vundzeni bya hungu	5–6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelanayana na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Matirhiselo ya ririmi i ya xiyimo xa madyondza swinene -Thoni na dikixini hi leswi swi nga faneriki -Ntivoririmi i wa mpimo wa le hansi	0–3 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi a ri twisiseki -Ntivoririmi wa mpimo wa le hansi swinene wu endla leswaku mahungu ya nga twisiseki
		TIMARAKA TA 15	Xiyimoxa le hansi	13 -Ririmi i ra xiyimo xa le henhla naswona ri na thoni leyi faneleke no tlhavula -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi tali ku va kona -Xi vumbiwile hi ndlela yo hlawuleka	10 -Ririmi ri koka miehleketo naswona hakanyingi ra vuyerisa -Thoni hi leyi faneleke na ku vuyerisa -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo i switsongo -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila	7 -Matirhiselo lama faneleke ya ririmi eka minkarhi yin'wana -Hakanyingi thoni hi leyi faneleke kambe ku tirhisiwa ka ririmi ro tlhavula i ka mpimo wa le hansi
XIVUMBEKO Swihlawulekiso swa xitshuriwa. Mavumbelo ya tindzimana na swivulwa.		5 -Mavumbelo ya nhlokomhaka i ya xiyimo xa le henhla swinene -Vuxokoxoko lebyi hlawulekeke -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hi ndlela ya xiyimo xa le henhla swinene	4 -Vuxokoxoko byi vumbiwile hi ndlela yo twisiseka -Ku na nkholukelano -Swivulwa na tindzimana swa twisiseka naswona i swo hambanahambana	3 -Ku vumbiwile vuxokoxoko lebyi faneleke -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hi ndlela leyinene -Xitsalwana xi sala xa ha twisiseka	2 -Ku na timhakankulunyana leti faneleke -Swivulwa na tindzimana swi na swihoxo -Xitsalwana xa ha twisiseka hambileswi xi nga na swihoxo	0–1 -Ku pfumaleka ka timhakankulu leti lavekaka -Swivulwa na tindzimana swi na swihoxo -Xitsalwana a xi twisiseki
		TIMARAKA TA 5				
MAAVELO YA TIMARAKA		43–50	33–40	23–30	13–20	0–10

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO LEHA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 30]

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
	15–18	11–14	8–10	5–7	0–4
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO & XIVUMBEKO Mahlamulelo na miehleketo Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelo Xikongomelo, vaamukeri va hungu, swihlawulekiso/milawu ya matirhiselo ya ririmi na mbangu TIMARAKA TA 18	-Mahlamulelo yo hlawuleka na ku hundzisa leswi a swi languteriwile -Miehleketo ya vutlhari na ku vupfa -Vutivi byo enta bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Matsalelo ya kongoma mhaka -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano -Nhlamuselo ya vuenti swinene naswona vuxokoxoko hinkwabyo byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleka no va na nkhaqato	-Mahlamulelo lamanene lama kombisaka vutivi lebyinene bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongoma mhaka, a ku na ku huma emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano, nhlamuselo ya vuenti naswona vuxokoxoko byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleka kambe xi ri na swihoxo switsongo swa nkhaqato	-Mahlamulelo yo ringanela lama kombisaka vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Mhaka a yi kongomiwi hi ku hetiseka -Ku na ku humanyana emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano lowu amukelekaka -Ku na vuxokoxoko byin'wana lebyi seketelaka nhlokomhaka -Xivumbeko lexi fanelaka hi ku angarhela kambe xi ri na swihoxo switsongo	-Mahlamulelo ya madyondza lama kombisaka vutivinyana bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongomanyana kambe ku na ku pfa ku humiwa emhakeni -A hi minkarhi hinkwayo vundzeni na miehleketo swi khulukelanaka -Ku na vuxokoxoko byitsongo lebyi seketelaka nhlokomhaka -Milawu ya xivumbeko yi tirhisiwe hi ndlela yo ka yi nga twisiseki -Ku na swihoxo swo tala	-Mahlamulelo a ya kombisi vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Nhlamuselo a yi le rivaleni naswona yi humile swinene emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi hava nkhlukelano -Ku na vuxokoxoko byitsongo swinene lebyi seketelaka nhlokomhaka -A ku tirhisiwangi milawu ya xivumbeko leyi faneleke

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO LEHA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 30] (ku yisa emahlweni)

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI	10–12	8–9	6–7	4–5	0–3
Thoni, rhejisitara, xitayili, xikongomelo/nkucetelo, vaamukeri va hungu na mbangu Matirhiselo ya ririmi na milawu ya matirhiselo ya ririmi Mahlawulelo ya marito Mahikahatelo na mapeletelo	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Swihoxo a swi tali ku vonaka	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Hi ku angarhela ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Ntivomarito wa kahle swinene -A ku tali ku va na swihoxo	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na swihoxonyana swa ririmi -Ku na ntivomarito wo ringanela -Swihoxo a swi onhi nhlamuselo	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swo fambelananyana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ntivoririmi wo pfumala nkhaqato wu tlhela wu va na swihoxo swo hlayanyana -Ntivomarito wa mpimo wa le hansi -Nhlamuselo a yi le rivaleni	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Swihoxo swi tele naswona ku na ku hlanganahlangana ka timhaka -Ntivomarito a wu fambelani na xikongomelo -Nhlamuselo a yi twali nakatsongo
TIMARAKA TA 12					
MAAVELO YA TIMARAKA	25–30	19–23	14–17	9–12	0–7

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO KOMA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 20]

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO & XIVUMBEKO Mahlamulelo na miehleketo Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Swihlawulekiso/Milawu ya matirhiselo ya ririmi na mbangu TIMARAKA TA 12	10–12 -Mahlamulelo yo hlawuleka na ku hundzisa leswi a swi languteriwile -Miehleketo ya vutlhari na ku vupfa -Vutivi byo enta bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Matsalelo ya kongoma mhaka -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano -Nhlamuselo ya vuenti swinene naswona vuxokoxoko hinkwabyo byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleka no va na nkhaqato	8–9 -Mahlamulelo lamanene lama kombisaka vutivi lebyinene bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongoma mhaka, a ku na ku huma emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano, nhlamuselo ya vuenti naswona vuxokoxoko byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleka kambe xi ri na swihoxo switsongo swa nkhaqato	6–7 -Mahlamulelo yo ringanela lama kombisaka vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Mhaka a yi kongomiwi hi ku hetiseka -Ku na ku humanyana emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano lowu amukelekaka -Ku na vuxokoxoko byin'wana lebyi seketelaka nhlokomhaka -Xivumbeko lexi fanelaka hi ku angarhela kambe xi ri na swihoxo switsongo	4–5 -Mahlamulelo ya madyondza lama kombisaka vutivinyana bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongomanyana kambe ku pfa ku humiwayana emhakeni -A hi minkarhi hinkwayo vundzeni na miehleketo swi khulukelanaka -Ku na vuxokoxoko byitsongo lebyi seketelaka nhlokomhaka -Milawu ya xivumbeko yi tirhisiwe hi ndlela yo ka yi nga twisiseki -Ku na swihoxo swo tala	0–3 -Mahlamulelo a ya kombisi vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Nhlamuselo a yi le rivaleni naswona yi humile swinene emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi hava nkhlukelano -Ku na vuxokoxoko byitsongo swinene lebyi seketelaka nhlokomhaka -A ku tirhisiwangi milawu ya xivumbeko lexi faneleka
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili, ntivomarito wu fanele xikongomelo na mbangu Matirhiselo ya ririmi na milawu ya matirhiselo ya ririmi Mahlawulelo ya marito Mahikahatelelo na mapeletelelo TIMARAKA TA 8	7–8 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Swihoxo a swi tali ku vonaka	5–6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Hi ku angarhela ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Ntivomarito wa kahle swinene -A ku tali ku va na swihoxo	4 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na swihoxonyana swa ririmi -Ku na ntivomarito wo ringanela -Swihoxo a swi onhi nhlamuselo	3 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swo fambelananyana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ntivoririmi wo pfumala nkhaqato wu thela wu va na swihoxo swo hlayanyana -Ntivomarito wa mpimo wa le hansi -Nhlamuselo a yi le rivaleni	0–2 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Swihoxo swi tele naswona ku na ku hlanganahlangana ka timhaka -Ntivomarito a wu fambelani na xikongomelo -Nhlamuselo a yi twali nakatsongo
MAAVELO YA TIMARAKA	17–20	13–15	10–11	7–8	0–5

MAAVELO YA TIMARAKA

XIYENGE XA A: XITSALWANA: 50 WA TIMARAKA

VUNDZENI NA MAKUNGUHATELO (VM): 30
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI (RXV): 15
XIVUMBEKO (X): 05
50

XIYENGE XA B: XITSALWAMBIKO XO LEHA: 30 WA TIMARAKA

VUNDZENI, MAKUNGUHATELO NA XIVUMBEKO (VMX): 18
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI (RXV): 12
30

XIYENGE XA C: XITSALWAMBIKO XO KOMA: 20 WA TIMARAKA

VUNDZENI, MAKUNGUHATELO NA XIVUMBEKO (VMX): 12
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI (RXV): 08
20

SWILETELO SWA MAKOREKETELO

XIYENGE XA A: SWITSHURIWA SWA XITSALWANA

XIVUTISO XA 1

VADYONDZI VA NGA TSALA SWIN'WANA SWA LESWI LANDZELAKA:

1.1 Leri siku ndzi ta fa ndzi nga ri rivalangi.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa ndzungulo.

Xitsalwana xa ndzungulo xi hlamusela xitori kumbe mhaka leyi humeleleke nkarhi lowu nga hundza. Mukamberiwa a nga tsala swin'wana swa leswi landzelaka:

- Ku boxa siku, nkarhi na ndhawu.
- Leswi a swi humelela hi siku leri.
- Ku tsakisa kumbe ku khunguvanyisa ka swona.
- Vanhu lava a va ri kona endhawini leyi.
- Ku boxa leswaku yena a khumbeka hi ndlela yihi eka swona.
- Dyondzo leyi a yi kumeke eka mhaka leyi.
- Ku hela ka swona.

[50]

1.2 Kanela hi ku pfuna na ku onha ka swikolo swo antswisa mbuyelo wa giredi ya 12.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa nkanelo.

Mukamberiwa u ta kanela hi ku pfuna na ku onha ka swikolo swo antswisa mbuyelo wa giredi ya 12. A nga ha katsa na leswi landzelaka:

Ku pfuna

- Ku va vadyondzi va tikarhatela ku humelela hikuva va chava ku lahlekeriwa hi timali leti va ti hakeleke.
- Ku tirhisa swikolo leswi ku lulamisa matwisiselo ya dyondzo yo karhi.
- Ku va vadyondzisi va kona va ri ni vuswikoti na ntokoto.
- Ku kuma nkarhi wo langutana na tidyondzo leti ti n'wi tikelaka ntsena.

Ku onha

- Ku ka vadyondzi va nga tirhisi nkarhi wo dyondza lowu va nga na wona hi ku tiva leswaku loko va nga pasi va ta ya ka swikolo leswi.
- Nkayivelo wa vadyondzisi lava nga na ntokoto.
- Ku ka vadyondzi va nga tinyiki nkarhi wo hlava tibuku.
- Ku xwa exikolweni va tshembile leswaku a ku na switandzhaku.
- Ku va va tilawula.
- Maambalelo yo ka ya nga amukeleki.
- Ku durha ka tihakelo.

[50]

1.3 Vumundzuku bya tiko ra Afrika-Dzonga byi sasekile swinene. Pfumela kumbe u kanetana na mhaka leyi.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa mavonelo.

Mukamberiwa u fanele ku hlawula tlhelo leri a welaka eka rona ku nga ku pfumela kumbe ku kaneta. Mukamberiwa a nga ha katsa leswi landzelaka:

Ku pfumela

- Ku nghenelela ka xiyimo xa le henhla hi vatshwa eka timhaka ta swa mabindzu.
- Ku va vantshwa va nyikiwa nkarhi wo humesa mavonele ya vona ePalamende.
- Ku pfuna ka dyondzo ya mahala xik. Ku endla leswaku ku nga ha vi na muakatiko loyi a nga kotiki ku hlava na ku tsala.
- Ku hunguteka ka vusweti hi mpfuneto lowu nyikiwaka vapfumari, xik. Swakudya eswikolweni, tibasari etiyunivhesithi na mudende wa vana.
- Ku tlakuka ka xiyimo xa dyondzo eswikolweni, xik. Thekinoloji.
- Ku va vumbiwa byi pfumelela vanhu ku andlala mavonelo ya vona.
- Ku hunguteka ka nkayivelo wa mintirho.

Ku kaneta

- Vukungundzwana na manyala eka vafambisi.
- Ku pfumaleka ka vulawuri eka manghenelo na mahumelo ya vahlampfa etikweni.
- Nkwetlembetano lowu nga kona ePalamende.
- Ku nyikiwa ka tindlu, mali na swakudya swa mahala swi endla leswaku vanhu va nga ha lavi ku titirhela leswi wisaka ikhonomi ya tiko.
- Ku tshikeleriwa ka timfanelo ta vatirhi.
- Timfanelo ta ximunhu leti endlaka leswaku vanhu va endla hi ku rhandza emintirhweni.
- Ku andza ka vugevenga hikwalaho ka tirhelo ro tsana ra Ndzawulo ya Vululami.

[50]

1.4 Va ka manana na vona swa fanela leswaku va va tihosi. Andlala mavonelo ya wena.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa mavonelo.

Mukamberiwa u languteriwa ku hlamusela hilaha a vonaka swi fanerile hakona leswaku vamanana va va tihosi. A nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Timfanelo ta vaxisati ku tirha mintirho hinkwayo leyi tirhiwaka hi vaxinuna.
- Vuswikoti byo rhangela.
- Ku lahleka ka vukosi hikwalaho ka ku va va nga pfumeleriwi ku rhangela.
- Vumunhu bya tihosi ta xisati xik, malwandla na ntwelavusiwana.
- Ku hunguteka ka vukungundzwana hikwalaho ka vuhosi bya vanhu va xisati.

[50]

1.5 Hlamusela tindlela leti ti nga tirhisiwaka ku tiyisisa leswaku swigevenga swi kuma swigwevo leswi fambelanaka na milandzu ya swona.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa nkanelo.

Mukamberiwa u languteriwa ku hlamusela tindlela leti nga tirhisiwaka ku tiyisisa leswaku swigevenga swi kuma swigwevo leswi fambelanaka na milandzu ya swona. Mukamberiwa a nga tsala swin'wana swa leswi landzelaka:

- Ku tirhisiwa ka matsalwa man'we ku tenga milandzu na ku nyika xigwevo.
- Ku papalatiwa ka timhaka ta vukungundzwana.
- Ku andzisiwa ka makhotsa leswaku ku nga vi na ku humesiwa ka swigevenga hikokwalaho ka nkayivelo wa ndhawu.
- Ku engetela nhlayo ya tihuvo ta nawu.
- Timhaka ta beyili.

[50]

1.6 Munhu loyi a tiseke ku cinca endhawini ya ka hina.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa nhlamusela.

Mukamberiwa u languteriwa ku aneka miehleketo ya yena hi munhu loyi a tiseke ku cinca endhawini ya ka vona. Mukamberiwa a nga tsala swin'wana swa leswi landzelaka:

- Ndhawu leyi a humaka eka yona.
- Leswi a swi endleke leswi nga tisa ku cinca.
- Ndlela leyi swi pfunaka vaakatiko ha yona.
- Leswi vanhu va ndhawu leyi va titwisaka xiswona hi munhu loyi.
- Leswi vaakindhawu va swi endlaka ku komba ku n'wi seketela.

[50]

1.7 Xifaniso xa 1.7.1

Mukamberiwa u ta tsala hileswi a xi vonisaka xiswona xifaniso.

Mukamberiwa a nga ha rungula/hlamusela/kanela/nyika vonelo/mianakanyo ya yena. Mukamberiwa a nga tsala swin'wana swa leswi landzelaka:

- Nkoka wa nkarhi/xikombankarhi.
- Nkarhi wu pimiwa ku ya hi masiku, mavhiki, tin'hweti, malembe.
- Leswi nkarhi wu endlaka swona evuton'wini, xik. Ku horisa, ku tisa masungulo mantshwa.
- Leswi nkarhi wu endlaka swona eka ntumbuluko, xik. Ku cinca ka tinguva, ku kula ka swimilana, ku kula ka vanhu.
- Matirhiselo lamanene ya nkarhi.

[50]

Xifaniso xa 1.7.2

Mukamberiwa u ta tsala hileswi a xi vonisaka xiswona xifaniso.
Mukamberiwa a nga ha rungula/hlamusela/kanela/nyika vonelo/mianakanyo ya yena. Mukamberiwa a nga tsala swin'wana swa leswi landzelaka:

- Swilo leswi thyakisaka mbangu.
- Mavabyi lawa ya vangiwaka hi nthyakiso wa mbangu.
- Vanhu lava va lovaka hikwalaho ka ku nwa mati ya thyaka.
- Ku fa ka swiharhi leswi tshamaka ematini.
- Ku fa ka swifuwo hikokwalaho ka ku nwa mati lawa ya thyakisiweke.
- Ku onhaka ka misava leyi faneleke ku rimiwa hikwalaho ka nthyakiso wa mbangu.
- Ku cinca ka maxelo hikwalaho ka nthyakiso wa mbangu.
- Leswi nga endliwaka ku sivela nthyakiso wa mbangu.

[50]

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 50

XIYENGE XA B: SWITSHURIWA SWA XITSALWAMBIKO XO LEHA

XIVUTISO XA 2

XIVUMBeko XI FANELE XI KOMBISA LESWI LANDZELAKA:

2.1 PAPILA RA XINGHANA

Mukamberiwa u languteriwa ku tsalela munghana wa yena papila a n'wi nyika switsundzuxo mayelana na timhaka ta nkoka leti a faneleke ku vulavula hi tona ePalamende.

Papila leri ri na xivumbeko lexi landzelaka:

- Adirese yin'we ya mutsari exineneni.
- Siku ehansi ka adirese ya mutsari.
- Xiloso.
- Mahungu lawa ya faneleke.
- Nsariso.

[30]

2.2 TSALWAVUTITIVISI NA PAPILA RO SEKETELA

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala tsalwavutitivisi na papila ro seketela. Leswimbirhi swi fanele ku hlamusela timhaka hi ndlela yo lava ku fikelela swilaveko swa ntirho lowu navetisiweke.

Mukamberiwa a nga tsala swin'wana swa leswi landzelaka:

Tsalwavutitivisi:

Tsalwavutitivisi i nxaxamelo wo karhi wa vuxokoxoko bya mutsari lebyi tsariweke hi xivumbeko xo karhi (rimba ro karhi) lexi katsaka leswi landzelaka:

- Vuxokoxoko bya mutsari.
- Vuxokoxoko bya minthwaso.
- Vuxokoxoko bya ntokoto wa ntirho (loko swi fanerile).
- Timbhoni leti seketelaka vuxokoxoko lebyi a byi andlaleke.

Papila ro seketela:

Papila leri i ra mafundza.

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala papila ro seketela leri ri nga xikombelo xa ntirho. Papila ri fanele ku landzelerisisa hi vukheta mahungu lama nga eka xinavetiso xa ntirho lowu navetisiweke.

Papila leri ri na xivumbeko lexi landzelaka:

- Tiadirese timbirhi: Adirese ya mutsari na adirese ya muamukeri.
- Adirese ya mutsari yi le xineneni ehenhla.
- Siku ri tsariwa ehansi ka adirese ya mutsari.
- Adirese ya muamukeri yi tsariwa eximatsini ehansi ka adirese ya muamukeri.
- Ku tsariwa xiloso eximatsini. Ku nga tsariwa na xiyimo xa muamukeri.
- Endzhaku ka xiloso ku tsariwa nhlokomhaka hi maletere lamakulu.
- Endzhaku ka sweswo ku tsariwa timhaka.
- Nghimeto.

Kutani ku tsariwa vito ra mutsari na nsayino.

[30]

2.3 XIVIKO

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala xiviko xa leswi va nga fambisa xiswona hi miganga va hlengeleta mali ya switirhisiwa swa mintlangu ya vantshwa.

Xiviko xi nga katsa swin'wana swa leswi landzelaka:

- Loyi xiviko xi kongomisiweke eka yena.
- Siku na nkarhi wa ku famba hi miganga.
- Miganga leyi nga endzeriwa.
- Ntirhisano lowu nga va kona.
- Muganga lowu nga humesa mali yo tala.
- Ntsengo wa mali leyi nga hlengeletiwa.
- Mavito ya mutsari.

[30]

2.4 MBULAVULO

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala mbulavulo.

Mbulavulo wu nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Ku xeweta na ku khensa mufambisi wa ntirho.
- Vito na vuxaka na loyi a endleriwaka ntirho.
- Ku n'wi khensisa loko a hetile tidyondzo ta yena a tlhela a boxa tidyondzo leti.
- Ku khensa ntirho lowu a wu kumeke.
- Ku n'wi nyika switsundzuxo mayelana na ku ya entsungeni.
- Ku nyika switsundzuxo mayelana na matikhomelo ya le ntirhweni tanihi ku hlonipha vurhangeri.
- Ku n'wi navelela mikateko.
- Ku khensa.

[30]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 30

XIYENGE XA C: SWITSHURIWA SWA XITSALWAMBIKO XO KOMA

XIVUTISO XA 3

XIVUMBEKO XI FANELE XI KOMBISA LESWI LANDZELAKA:

3.1 KHADI RA XIRHAMBO

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala/ku endla khadi ra xirhambo a rhamba maxaka na vanghana enkhubyeni.

A nga katsa swin'wana swa leswi landzelaka:

- Mavito na xiyimo xa mutsaleriwa.
- Xikongomelo xa xirhambo.
- Vuxokoxoko bya ntirho: siku, nkarhi na ndhawu.
- Maambalelo.
- Tinomboro ta vuhlanganisi.

[20]

3.2 DAYARI

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala dayari ya masiku manharhu.

Dayari yi nga katsa swin'wana swa leswi landzelaka:

- Siku, nkarhi na lembe.
- Migingiriko ku ya hi masiku.

[20]

3.3 SWILETELO

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala swiletelo leswi nga ta tirhisiwa hi vacini na vahlaleri lava humaka etindhawini to hambanahambana.

Swiletelo swi tirhisiwa ku komba munhu mafambelo yo suka eka ndhawu yo karhi a ya eka yin'wana leyi a nga yi tiviki. Mukamberiwa a nga katsa swin'wana swa leswi landzelaka:

- Nhlamuselo ya laha xikolo xi nga kona.
- Mpimanyeto wa mpfhuka ku suka exikolweni ku ya fika exitediyamu.
- Switarata leswi nga ta tirhisiwa na ku hundziwa.
- Miako na tindhawu ta nkoka leti nga endleleni.
- Ku kombisa matlhelo na timheho.

[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 20
NTSENGO WA TIMARAKA: 100